

A LIBERÁLIS DEMOKRÁCIA ERÓZIÓJÁT MEGKÖNNYÍTŐ KULTURÁLIS TÉNYEZŐK – ÉS AMI EZEKBŐL KÖVETKEZIK AZ ÚJJÁÉPÍTÉSI FOLYAMATRA

<https://doi.org/10.51783/ajt.2025.3.03>

A liberális demokrácia kortárs erózióját számos, különféle természetű ok magyarázza, és a tanulmánynak nem célja, hogy minden tényezőt kimerítően elemezzen. Az írás első részében három, az itt tárgyalt kérdések szempontjából különösen fontos, az eróziót megkönnyítő kulturális jellegzetességet emelek ki: (1) a polarizációt, (2) a szocializmus kulturális örökségét a poszt szocialista országokban és (3) az illegális kultúrát. A tanulmány második részében felvázolom azokat az intézkedéseket, amelyeket meg kellene tenni, és azokat, amelyeket el kellene kerülni, ha gyengíteni akarjuk az eróziót elősegítő említett tényezőket, és ezáltal csökkenteni akarjuk a jövőbeli erózió valószínűségét. Végül konklúzióként a liberális demokrácia helyreállításának nem forradalmi (azaz legális) módja mellett érvelek.

1. AZ ÚT, AMI A MAI HELYZETHEZ VEZETETT

Ahhoz, hogy sikeresen újraépíthessük a liberális demokráciát annak részleges lerombolását követően, meg kell értenünk, hogy milyen tényezők vezettek annak eróziójához. Csak ezt követően tudjuk megakadályozni ennek a megismétlődését.¹ A komplex

* DSc, egyetemi tanár, Salzburgi Egyetem (szabadságon); bíró, Emberi Jogok Európai Bírósága, All. des Droits de l'Homme, 67000 Strasbourg, Franciaország. E-mail: andras.jakab@sbg.ac.at.

¹ Ez a tanulmány egy önálló írás, amely tovább pontosítja és kiegészíti a témában korábban írt, hosszabb tanulmányom érveit, lásd András JAKAB: „How to Return from a Hybrid Regime into a Constitutional Democracy. Hypothetical Constitutional Scenarios for Hungary and a Few Potential Lessons for Poland in” Michal BOBEK – Adam BODNAR – Armin VON BOGDANDY – Pál SONNEVEND (szerk.): *Transition 2.0. Re-establishing Constitutional Democracy in EU Member States* (Baden-Baden: Nomos 2023) 145–225., <https://doi.org/10.5771/9783748914938>. Egy korábbi magyar nyelvű írásomban is elemeztem hasonló kérdéseket (JAKAB András: „Miért nem működik jól a magyar jogrend és hogyan javíthatjuk meg?” *MTA Law Working Papers* 2018/1., https://real.mtak.hu/121529/1/2018_01_Jakab.pdf), de az angol verzió frissebb és csiszoltabb, ezért alapvetően arra fogok hivatkozni. A kéziratához fűzött kritikai észrevételeikért hálával tartozom Lisa Andersennek, Bakó Beátának, Marcin Barawskinak, Bárd Petráknak, Michael Blauburgernek, Larissa Bleynek, Földvári Csabának, Joseph P. Forgasnak, Gajduscheck Györgynek, Barbara Grabowska-Moroznak, Halmi Gábornak, Gisela Hernándeznek, Janky Bélának, Körösi Andrásnak, Kovács Eszternek, Martin Krygiernek, Aleksandra Maatchnak, Grażyna Skąpskáknak, Sonnevend Pálnak, Tschet Péternek, Tölgyessy Péternek, Tordai Csabának, Török Bernátnak, Tóth István Györgynek, Vincze Attilának, Arndt Wonkának, Zgut Editnek, Edvin Zukicnak, valamint az anonim lektoroknak.

társadalmi jelenségek (mint amilyen az erózió is) természetesen több ok eredőjeként következnek be, és e tanulmánynak nem célja, hogy minden tényezőt kimerítően elemezzon. Az első fejezetben azonban három fontos, az eróziót megkönnyítő kulturális jellegzetességet emelek ki: (1) a polarizációt, (2) a szocializmus kulturális örökségét a poszt szocialista országokban és (3) az illegálitás kultúráját.² Azért helyezem a hangsúlyt ezekre a tényezőkre, mert ezek különös relevanciával bírnak a liberális demokrácia erózió utáni helyreállításával kapcsolatos, jelenleg leginkább vitatott kérdés szempontjából: vajon a helyreállítás inkább *legális* legyen-e, vagy inkább *illegális* (azaz kelsen értelemben forradalmi), miután a liberális erők megnyerték a választásokat (anélkül, hogy képesek lennének megváltoztatni az alkotmányt, és anélkül, hogy jogszerűen képesek legyenek leváltani bizonyos kulcsfontosságú, valószínűleg az *ancien régime*-hez lojális állami tisztviselőket). Ez a forgatókönyv Magyarország esetében hipotetikus, ugyanakkor Lengyelországban a 2023-as parlamenti választások óta valós dilemma. A tanulmány második részében felvázolom azokat az intézkedéseket, amelyeket meg kellene tenni, és azokat, amelyeket el kellene kerülni, ha gyengíteni akarjuk az eróziót elősegítő tényezőket, és ezáltal csökkenteni akarjuk a jövőbeli erózió valószínűségét. A tanulmányomban a liberális demokrácia helyreállításának nem forradalmi (azaz legális) módja mellett érvelek.³

1. 1. POLARIZÁCIÓ

A modernkori demokráciák egyik legsúlyosabb kihívása a szélsőséges mértékű polarizáció.⁴ Ez a jelenség nemcsak mérgező légkört teremt, és csökkenti a polgárok közötti racionális párbeszédet, hanem aláássa a demokratikus elszámoltathatóság struktúráit is. Amikor a másik oldalt démonizáljuk, akkor a saját politikai oldal hibái könnyebben figyelmen kívül hagyhatók. Ha a másik oldal maga az ördög, akkor a saját oldalunk hibáit könnyebben meg lehet bocsátani. Egy egészséges demokráciában a politikai elszámoltathatóság azon alapszik, hogy a tisztességtelen vagy alkalmatlan politikusokat választások útján el lehet távolítani. Ugyanakkor a törzsi „mi és ők” konfliktus közepette az olyan normaszegések, mint a korrupció vagy a bírói függetlenség aláásása kevésbé tűnnek riasztónak. Az ilyen cselekedetek is igazol-

² Nem tagadom, hogy más tényezők is hozzájárulhattak a liberális demokrácia eróziójához, valamint kellett hogy legyenek politikai szereplők is, akik kihasználják az adódó alkalmat, vagyis a „lehetőségstruktúrákat” („opportunity structures”).

³ E problémáról eltérő konklúzióra jutva lásd Wojciech SADURSKI: „*Hercules or Sisyphus? On the legacy of statutory lawlessness in post-autocratic Poland: A letter from Princeton*”, *Verfassungsblog* 2024. április 12., <https://doi.org/10.59704/883d86b449a7fafb>. A mostani írás (eredeti angol változatának) egyik célja az volt, hogy (az általam egyébként szakmailag és emberileg is nagyon tisztelt) Sadurski írását cáfolja.

⁴ Az egyesült államokbeli szélsőséges mértékű polarizációról lásd bővebben Peter COLEMAN: *The Way Out. How to Overcome Toxic Polarization* (New York: Columbia University Press 2021). Németország eddig még nem tapasztalta meg az Egyesült Államok polarizációjának mértékét, lásd Steffen MAU – Thomas LUX – Linus WESTHEUSER: *Triggerpunkte. Konsens und Konflikt in der Gegenwartsgesellschaft* (Frankfurt aM: Suhrkamp 2023).

hatók, ha megakadályozzák a „másik oldalt” abban, hogy hatalomra jusson, vagy hatalmát megtartsa.⁵

Az identitáspolitiká (legyen az konzervatív vagy progresszív) előtérbe helyezése a közpolitikai kérdések helyett fokozza a polarizációt, és eltereli a figyelmet a mindenkor kormány tényleges teljesítményéről és a korrupcióról. Ez gyakorlatilag megvédi a hatalmon levőket a felelősségtől, és aláássa a demokratikus elszámoltathatóságot. A polarizáció olyan környezetet teremt, amelyben a liberális demokrácia elveinek megsértése igazolhatóvá válik, így az ilyen demokráciák sebezhetővé válnak az erózióval szemben.⁶ A polarizáció nem feltétlenül vezet erózióhoz (vannak polarizált országok erózió nélkül), és az erózió polarizáció nélkül is lehetséges, viszont a polarizáció jelentősen *valószínűbbé teszi* az eróziót.

Az empirikus adatok azt mutatják, hogy a polarizáció az utóbbi években fokozatosan növekszik, még a stabil demokráciában is.⁷ Ennek a trendnek az okai összetettek és sokrétűek, a többek közt a fejlődő kommunikációs technológiák⁸ és az orosz dezinformáció⁹ is idetartozik, de a talán leginkább meghatározó ok a társadalomban bekövetkező kulturális változásokban rejlik. Három lehetséges magyarázat létezik arra, hogy ezek a kulturális változások miként erősítik fel a polarizációt. Mindhárom mechanizmusra vannak részleges empirikus bizonyítékaink, és akár párhuzamosan is működhetnek, potenciálisan erősítve egymást.

(1) Christian Welzel német politológus (a World Values Survey Association korábbi elnöke) azt állítja, hogy a társadalmak fokozatosan az emancipatívabb értékek felé mozdulnak el.¹⁰ Ezt a tendenciát a „kognitív mobilizációnak” tulajdonítja, amelynek során az oktatás szintjének és az életszínvonalnak a javulása „pszichológiai ébredés-

⁵ „A társadalmi polarizációt a társadalmon belüli potenciális feszültségek és konfliktusok fokmértéként is figyelembe kell venni. Ekként ez olyan populista attitűdöket és értékeket mozgat, mint az intézményekkel szembeni bizalmatlanság, a másokkal szembeni bizalmatlanság, a bevándorlásellenesség és a tekintélyelvűség”. Victor GINSBURGH – Sergio PERELMAN – Pierre PESTIEAU: „Populism and Social Polarization in European Democracies” *CESifo Economic Studies* 2021. 371–404, kül. 393., <https://doi.org/10.1093/cesifo/ifab006>.

⁶ Jennifer MCCOY – Tahmina RAHMAN – Murat SOMER: „Polarization and the Global Crisis of Democracy: Common Patterns, Dynamics, and Pernicious Consequences for Democratic Politics” *American Behavioral Scientist* 2018/1. 16–42., <https://doi.org/10.1177/0002764218759576>.

⁷ Jennifer MCCOY – Murat SOMER: „Toward a Theory of Pernicious Polarization and How It Harms Democracies: Comparative Evidence and Possible Remedies” *The ANNALS of the American Academy of Political and Social Science* 2019. 234–271; Shanto IYENGAR: „The Origins and Consequences of Affective Polarization in the United States” *Annual Review of Political Science* 2019. 129–146., <https://doi.org/10.1177/0002716218818782>.

⁸ Cass R. SUNSTEIN: *#Republic: Divided Democracy in the Age of Social Media* (Princeton: Princeton University Press 2017). Sceptical about the polarising role of social media; vö: Elizabeth DUBOIS – Grant BLANK: „The Echo Chamber Is Overstated: The Moderating Effect of Political Interest and Diverse Media” *Information, Communication & Society* 2018/5. 729–745., <https://doi.org/10.1080/1369118x.2018.1428656>; Axel BRUNS: „Filter bubble” *Internet Policy Review* 2019/4., <https://doi.org/10.14763/2019.4.1426>.

⁹ Erik BRATTBERG – Tim MAURER: „Russian Election Interference. Report Subtitle: Europe’s Counter to Fake News and Cyber Attacks” *Carnegie Endowment for International Peace* 2018. 5–28., <https://www.jstor.org/stable/pdf/resrep21009.6.pdf>.

¹⁰ Christian WELZEL: „Why the Future is Democratic” *Journal of Democracy* 2021/2. 132–144., <https://doi.org/10.1353/jod.2021.0024>.

hez” vezet (és ehhez nem szükségesek extra, célzott, az állampolgárokat demokratikus értékekre nevelő oktatási programok sem). Ennek eredményeképpen az egyének hajlamosabbak az önálló gondolkodásra, következésképpen az „emancipatív értékek” előnyben részesítésére.¹¹ A jó hír az, hogy ezek az emancipatív értékek általában véve támogatják a liberális demokráciát.¹² A rossz hír azonban az, hogy hogy ez a kulturális változás nem homogén módon megy végbe a társadalomban, és a változás *heterogenitása* azt eredményezi, hogy a kulturális különbségek növekednek a város és a falu, a fiatalok és az idősek, valamint az értelmiségi és nem értelmiségi társadalmi csoportok között.¹³ A növekvő értékkülönbségek táplálják a polarizálódó politikát, ami azt jelenti, hogy a polarizációs retorikát használó politikusok egyre nagyobb eséllyel lesznek sikeresek.

(2) A növekvő kulturális szakadék könnyen haraghoz, ellenérzésekhez, elidegenedéshez vagy félelemhez vezethet azon polgárok körében, akik úgy *érzik*, hogy az elit nem törődik velük és nem tiszteli őket. Ezek az érzések még inkább felerősödhetnek, ha ezek a csoportok ráadásul gazdaságilag is hátrányos helyzetűnek vagy demográfiai értelemben fenyegetettnak érzik magukat. Az, hogy gazdasági aggodalmaik vagy a demográfiai (pl. a bevándorlásból eredő) változások által jelentett fenyegetésekkel kapcsolatos érzékeléseik objektíve megalapozottak-e, másodlagos jelentőségű. A politikai „vállalkozók” vagy szerencselovagok kihasználhatják ezeket a mögöttes aggodalmakat, és tovább fokozhatják azokat a megosztó retorikájukkal, ami végső soron elidegeníthet a liberális politika főáramától, sőt a liberális demokrácia alapvető elveitől is.¹⁴

(3) Az átlagpolgárok demokráciával és jogállamisággal kapcsolatos kulturális attitűdjei és elképzelései gyakran ellentmondásosak. (Végtére is a legtöbb ember nem alkotmányjogász vagy politikafilozófus, aki gondosan ügyelne a koherenciára.) Az inkohereus kulturális vonásaik egyes szunnyadó elemei feléledhetnek vagy aktiválódhatnak attól függően, hogy az aktuális problémákat miként keretezzük. Továbbá

¹¹ Christian WELZEL: „Democratic Horizons: What value change reveals about the future of democracy” *Democratization* 2021. 992–1016, n 31, <https://doi.org/10.1080/13510347.2021.1883001>: „A World Values Surveys mintegy száz országra vonatkozó adatainak felhasználásával az emancipatív értékek azt mérik, hogy az egyetemes szabadságjogokat mennyire támogatják. Ehhez négy témára adott válaszokat kombinálnak, amelyek mindegyike három kérdésből áll, ideértve (1) a nemek közti egyenlőséget (nők oktatáshoz, munkához és politikához való egyenlő hozzáféréseinek támogatása), (2) a gyermekek autonómiája (függetlenség, képzelőerő és engedtlenség mint kíváncsi gyermeki tulajdonságok), (3) közéleti aktivitás (a szólásszabadság és a részvétel támogatása a helyi, a munkahelyi és az országos ügyekben) és (4) a reprodukció szabadság (a homoszexualitás, az abortusz és a válás elfogadása). Az index pontszámai a tekintélyelvű végponton 0 és az emancipációs végponton 1 között mozognak, a köztes pozíciókat több tizedes törtekkel jelölik.”

¹² Az intézményekbe vetett bizalom csökkenése (ami egyébként ténylegesen mérhető is) tehát nem a válság jele. A fiatalabb generációkat ugyanis kritikusabb gondolkodás jellemzi, ami szükségszerűen az intézményekbe vetett bizalom csökkenéséhez vezet, de valójában végső soron ez sarkallja az intézményeket a fejlődésre.

¹³ Pippa NORRIS – Ronald INGLEHART: *Cultural Backlash. Trump, Brexit, and Authoritarian Populism* (Cambridge: Cambridge University Press 2019), <https://doi.org/10.1017/9781108595841>.

¹⁴ Katherine CRAMER: *The Politics of Resentment. Rural Consciousness in Wisconsin and the Rise of Scott Walker* (Chicago: University of Chicago Press 2016), <https://doi.org/10.7208/chicago/9780226349251.001.0001>.

a jogállamiság fogalmának a progresszív emberi jogi aktivizmus révén történő kiszélesítése bizonyos társadalmi csoportok számára a „jogállamiságot mint csomagot” kevésbé vonzóvá tudja tenni, különösen akkor, ha az nem biztosítja például az igazságosságot vagy a gazdasági növekedést.¹⁵ Vagyis saját magunknak okoztuk a problémát (*self-inflicted backlash*) azáltal, hogy a kulturálisan progresszív eszmék túlzottan gyorsan vagy (a társadalom egyes szegmenseiben uralkodó kultúrához képest) eltúlzott mértékben valósultak meg. Ez ugyanis a társadalom (kulturálisan konzervatív) részein egyre negatívabb attitűdöket gerjeszt a jogállamiság egészével szemben, ami pedig termékeny talajt teremt a polarizáló politikusok számára.

Az illiberális rendszereket a polarizáció táplálja.¹⁶ Két különféle taktikát alkalmaznak párhuzamosan: (1) az ellenzék demonizálása saját támogatóik számára, gyakran olyan külső erők ügynökeinek ábrázolásával, mint Soros György, az EU, a globalisták, a szabadkőművesek stb.; és (2) az ellenzéki szavazók és politikusok szándékos provokálása azért, hogy gyűlölködő reakciókat váltsanak ki, amelyeket kihasználva megszilárdítsák a támogatottságukat a saját táborukban. Ezek a rezsimek szisztematikusan táplálják a kölcsönös ellenségeskedést a társadalmon belül azzal, hogy stratégikus módon terelik a közbeszédet a megosztás felé. Az ideológiai polarizáció tehát nem csupán egy kellemetlen melléktermék, amely növeli a demokratikus erózió valószínűségét, hanem az illiberális rezsimek célzott eszköze is hatalmuk megszilárdítására.

1. 2. A POSZTSZOCIALISTA ORSZÁGOK TOVÁBBI ÖRÖKÖLT KULTURÁLIS HÁTRÁNYAI

A fentebb kifejtett polarizációs tendenciák a világon mindenfelé problémát jelenthetnek a liberális demokráciák számára. Ezen felül a korábbi szocialista országoknak még egy további problémával is meg kell küzdeniük: a szocializmus kulturális örökségével. Ezekben az országokban a liberális demokrácia törekenyebb, vagy más metaforát használva: vékonyabb jégen mozognak, és egyes országokban (mint Lengyelország és Magyarország) a jég be is szakadt. Jelen tanulmány írásakor Lengyelország ugyan már próbál talpra állni, de helyette Szlovákia vette át a szerepét. Valójában a jég valamennyi posztszocialista ország alatt vékony. Egyelőre bizonytalan, vajon Lengyelország sikeresen helyre tudja-e állítani a libe-

¹⁵ GAJDUSCHEK György: „Wild East and Civilised West? Some Indicators of Legal Culture in Hungary, Serbia and the Netherlands. An Empirical Comparative Assessment” *Jahrbuch für Ostrecht* 2019. 165–184.; GAJDUSCHEK György: „The Opposite is True ... as Well.”: Inconsistent Values and Attitudes in Hungarian Legal Culture: Empirical Evidence from and Speculation over Hungarian Survey Data” in FEKETE Balázs – GÁRDOS-OROSZ Fruzsina (szerk.): *Central and Eastern European Socio-Political and Legal Transition Revisited* (Frankfurt am Main: Peter Lang 2017) 41–56., <https://doi.org/10.3726/b11406>.

¹⁶ Ez egy általános jellemzője a populistá rezsimeknek, a török példánál lásd F. Michael WUTHRICH – Melvyn INGLEBY: ‘Pushback against Populism: Running on ‘Radical Love’ in Turkey’ *Journal of Democracy* 2020/2. 24–40., <https://doi.org/10.1353/jod.2020.0034>.

rális demokráciáját, illetve hogy hamarosan más posztszocialista országok is követik-e Magyarország és Szlovákia példáját az illiberalizmus útján.

A posztszocialista jogi kultúrát a joggal szembeni ambivalens (azaz részben önellentmondásos) attitűddel lehet jellemezni.¹⁷ Az állampolgárok nem bíznak az államban és a jogrendszerben, mindeközben ezektől várják minden problémájuk megoldását. Egyrészt nagyon részletes és szigorúan betartatott jogszabályokat szeretnének, amelyektől egyértelműséget és rendet remélnek. Ugyanakkor a törvény szigorú betartására irányuló vágy paradox módon a kedvezményes bánásmód elvárásával párosul, amely rávilágít a tisztességes és a személyes előnyökre való törekvés közötti feszültségre. A joggal kapcsolatos attitűdök egy általánosan pesszimista, cinikus és anomikus társadalmi kultúrába ágyazódnak. Gajduscek György empirikus kutatása azt is feltárta, hogy a társadalom jelentős részénél az alapvető elvek tekintetében is hiányzik az értékek koherenciája. Például arra a kérdésre, hogy az alapvető jogokat a kötelezettségek teljesítésétől kell-e függővé tenni, a válaszadók nagy többsége eredeti válaszában később ellentmondott, amikor az kissé át lett fogalmazva. Ennek a jogi kultúrának bizonyos aspektusai a szocializmus közvetlen örökségei, mint például a paternalizmus iránti nyitottság, valamint az áldozati lét érzése az igazságtalan világban. Másoknak talán ennél is mélyebb gyökerei vannak, mint például az a szociológiailag megfigyelt tendencia, hogy a polgárok még egyértelmű visszaélések esetén sem kérdőjelezik meg az állami intézkedéseket, ami a tartós demokratikus és jogállami hagyományok hiányára utal. Másként fogalmazva, amit ma az EU illiberális rezsimjeinek jogi kultúrájaként látunk, az valójában nem a saját alkotásuk, hanem inkább egy korábbi megörökölt jogi kultúra, amelyet ezek a rezsimiek kihasználnak és tudatosan fenntartanak.¹⁸ Nem véletlen egybeesés, hogy az EU által emlegetett „jogállamisági válság” (amelyet jobban szeretek „illiberális rezsimválság”-nak hívni, mivel az egy „demokráciaválságot” is magában foglal),¹⁹ elsőként az EU-n belül két korábbi szocialista országban tört ki.

Sajnálatos módon az ilyen kulturális problémák kezelése nehéz és lassú folyamat, amely a kérdéses ország politikai elitjének konszenzusán túl gyakran külső támogatást is igényel. Ezt a jelenséget néha útfüggőségnek („path dependence”) vagy pesszimistábban „intézményi alkoholizmusnak” nevezik.²⁰ A történelmi tapasztalatok azonban azt mutatják, hogy a kulturális fejlődés valóban lehetséges, bár csak foko-

¹⁷ A magyarországi empirikus adatokhoz lásd GAJDUSCEK György: „Jogtudat és értékvilág – mint a magyar jogrendszer környezete” in JAKAB András – GAJDUSCEK György (szerk.): *A magyar jogrendszer állapota* (Budapest: MTA TK 2016) 95–115.; vö. a még a 15. lábjegyzetben idézett további munkákat is.

¹⁸ TÖLGEVÉSSY Péter: „Politika mindenekelőtt. Jog és politika Magyarországon” in JAKAB András – GAJDUSCEK György (szerk.), *A magyar jogrendszer állapota* (Budapest: MTA TK 2016) 17–42. (32–33.); TÓTH István György: „Turánbánya? Értékválasztások, beidegződések és az illiberalizmusra való fogadókészség Magyarországon” in JAKAB András – URBÁN László (szerk.): *Hegymenet* (Osiris 2017) 37–50.

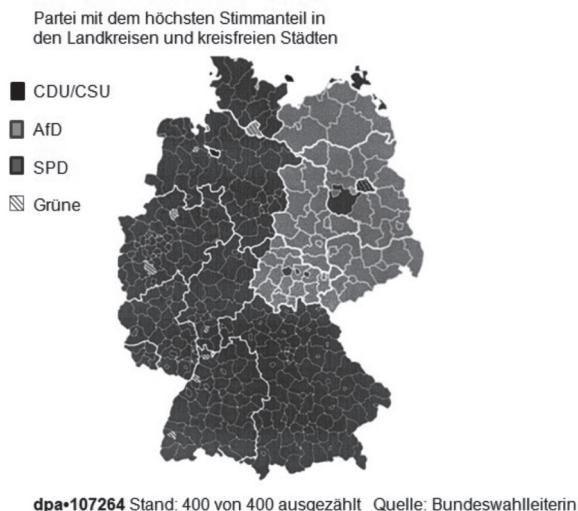
¹⁹ JAKAB András: „Three misconceptions about the EU rule of law crisis” *Verfassungsblog* 2022. október 17., <https://verfassungsblog.de/misconceptions-rol/>.

²⁰ JAKAB András: „Institutional Alcoholism in Eastern Europe and the Cultural Elements of the Rule of Law” in Antonina Bakardjieva ENGELBREKT – Xavier GROUSSOT (szerk.): *The Future of Europe* (Oxford: Bloomsbury 2019) 203–241.

zatosan (lásd fent: 1.1. Polarizáció). A mai sikeres demokráciák története is magában foglal nem kívánt visszacsúszásokat, amelyek gyakran korábbi kedvezőtlen kulturális tényezőknek voltak tulajdoníthatók. Az átlagpolgárok kulturális jellegzetességeire alapuló magyarázatokat sokszor említik (más tényezőkkel együtt) az alkotmányos demokrácia kudarcának indokaként a két világháború közötti Ausztria és Németország esetében is (aforisztikusan és leegyszerűsítve: „demokraták nélküli demokráciák”). Következésképpen fennáll annak a veszélye, hogy még ha egy illiberális rendszer össze is omlik, könnyen kialakulhat egy másik hasonló illiberális rendszer ugyanabban az országban, esetleg más szereplőkkel (akár az előző rendszerrel szemben fennálló ellenérzéseket kihasználva).

Valamennyiszer a német alkotmányjogász kollégáim azon tűnődnek, vajon miért viselkedik (szavaz) egy átlag magyarországi állampolgár úgy ahogy, a tanácsom mindig az a számukra, hogy kérdezzenek meg egy átlag tübingiai szavazópolgárt. (*Nota bene* azok a lengyel és magyar egyetemi professzorok, akik nemzetközi jog-államisággal foglalkozó konferenciákra járnak, kulturálisan *nem* reprezentatívak az adott országuk vonatkozásában.) Az alábbi térkép a 2024-es európai parlamenti választásokról jól szemlélteti a szocializmus kulturális örökségének fennmaradását, az egykori NDK és NSZK közti határ mind a mai napig látszik. A volt kelet-német területekre irányuló hatalmas nyugatnémet gazdasági támogatások és az egységes jogrendszer megvalósítása ellenére a vasfüggöny kulturálisan mind a mai napig jelen van a fejekben (és illiberális szavazói magatartásban nyilvánul meg). Ha Kelet-Németország ma független ország lenne, akkor jó eséllyel Magyarországhoz hasonló illiberális rezsim lenne.

1. ábra. A 2024-es németországi európai parlamenti választások eredményei (az árnyalatok/mintázatok az adott terület relatív győztesét jelzik);
forrás: a német szövetségi választások lebonyolításának felelőse.

Az átlagpolgárok kultúrája azért is különösen releváns, mert valószínűsíti azt is, hogy az eliték (a jogi hivatásrendek és a politikusok) miként viselkednek az adott országban. Az átlagpolgárok kulturális vonásai ugyanis különböző csatornákon keresztül befolyásolják az elit viselkedését: (1) Választások: az átlagpolgárok a választásokat felhasználhatják az illiberális viselkedés és retorika megbüntetésére. Vagy ellenkezőleg: adott esetben díjazhatják az erős embert, aki az igazságosság nevében átlép a jogállami eljárásokon.²¹ (2) Tüntetések: az átlagpolgárok demonstrációkon keresztül állhatnak ki a liberális demokrácia (vagy annak aspektusai: bírói függetlenség, szólásszabadság, gyülekezési szabadság, akadémiai szabadság) mellett. (3) Jogi lépések: átlagpolgárok felhasználhatják a jogrendszert a jogsértő cselekmények jogi úton történő megtámadására (például az önkényes rendőri magatartás elleni bíróság előtti eljárásokkal). (4) Szocializáció és informális nyomás: a bírák, az ügyvédek, az ügyészek, a rendőrök és a közigazgatási hivatalnokok beágyazódnak a társadalom egészébe (szocializáció), és informális elvárásokkal is szembesülnek (családi nyomás vasárnapi ebédnél stb.), vagyis az átlagpolgár jogi/politikai kultúrája befolyásolni tudja, hogy ők miként reagálnak a politikusok jogállamsértő tevékenységére.²² Mindig akad néhány politikus, aki szeretne túllépni a liberális demokrácia alapelvein, de a kérdés az, hogy a jogi szakemberek/hivatalnokok és az egyszerű állampolgárok megengedik-e ezt nekik.

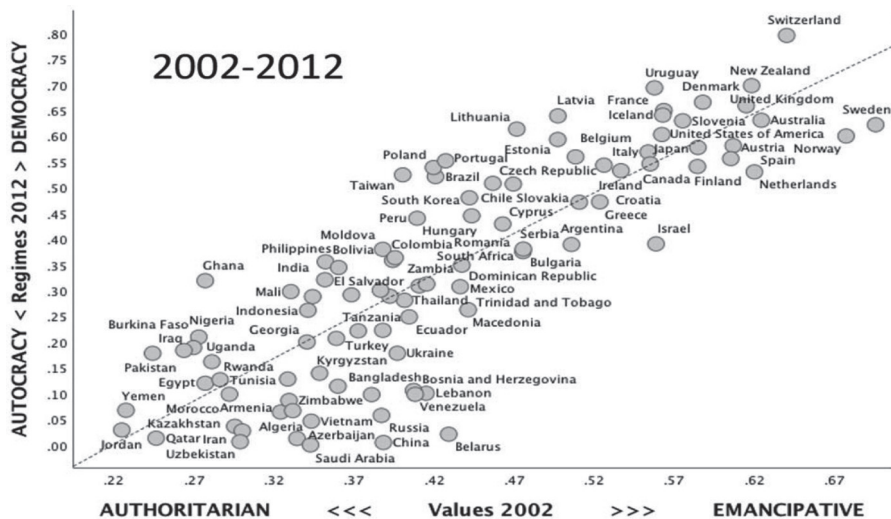
Kizárólag az illiberális politikusok cselekedeteire és retorikájára vagy az általuk végrehajtott konkrét jogi és alkotmányos változtatásokra összpontosítani olyan, mintha csak a jéghegy csúcsát szemlélnénk. Ezek az események kétségtelenül jobban láthatók, és gyakran dominálják a híreket (sőt, a jogászok egyébként is általában a hivatalos aktusokra koncentrálnak munkájuk során). Mégis ez a fajta szűk látókör vakká tesz bennünket a mögöttes probléma mélyebb, kulturális természetére. Azok a tényezők, amelyek végső soron a mai helyzetünkhöz vezettek, nem nyilvánvalóak, és talán kényelmetlenebb is velük szembenézni, mint az illiberális erős emberek (egyébként tényleg szörnyű) cselekedetein sajnálkozni. Az átlagpolgárok jogi és politikai kultúrája magyarázza jelentős részben az eróziót. Vagyis az erózió ott történik meg, ahol az átlagpolgárok *kulturális immunrendszere* az illiberalizmussal szemben gyenge, vagy ami még ennél is rosszabb, a liberális demokrácia értékeivel ellentétes. Ez a tézis nem erkölcsi értéktétel;²³ hanem csupán egy szociológiai megfigyelést rögzít az átlagpolgárok bizonyos kulturális vonásairól (hiedelmeiről,

²¹ Mivel a választásokon keresztüli csatorna talán a legfontosabb mind közül, ezért nem alkalmazom ebben a tanulmányban az „átlagemberek” („ordinary people”) kifejezést, és helyette az „átlagpolgár” („ordinary citizen”) terminológiát preferálok. Egy példa az „átlagemberek” terminológiára, az enyémhez hasonló kulturális érvekkel Christian WELZEL – Ronald INGLEHART: „The Role of Ordinary People in Democratization” *Journal of Democracy* 2008/1. 126–140.

²² Emiatt az ügyvédek szakmai etikai szabályaira történő összpontosítása csak nagyon korlátozott hatással lesz a demokrácia ellenálló-képességére. Az optimistább nézetéért lásd Scott L. CUMMINGS: „Lawyers in Backsliding Democracy” *California Law Review* 2024. 513–623.

²³ Vö. KAZAI Viktor Zoltán: „Blaming the People is not a Good Starting Point: a reflection on Prof. Weiler’s editorial” *Verfassungsblog* 2020. augusztus 8., <https://verfassungsblog.de/blaming-the-people-is-not-a-good-starting-point/>.

2. ábra. Az emancipatív értékek és a demokrácia minősége közötti összefüggés²⁴

attitűdjeiről, érzelmeiről és tipikus viselkedéséről),²⁵ amelyek növelhetik annak valószínűségét, hogy illiberális rezsim alakul ki a poszt szocialista országokban.

Welzel egy empirikus tanulmányban meggyőzően bizonyította, hogy bizonyos kulturális vonások (amelyeket a World Values Survey mért) előrejelezhetik a demokrácia minőségét (amit a V-Dem Liberális Demokrácia Index mér) egy országban.²⁶ A 2. ábra szemlélteti ezt az erős korrelációt. A további kutatások az ok-okozati összefüggés irányát is tisztázták: elsősorban a kultúra befolyásolja a demokrácia minőségét, a fordított okozati összefüggés sokkal gyengébb.²⁷ Az erózió akkor a

²⁴ Az ábra eredeti megjelenése: WELZEL (11. lj.) 999.

²⁵ A fogalmi tisztánlátás érdekében: A hiedelmek a tényekkel kapcsolatos kognitív elemek (pl. „a rendőrök általában korruptak”, „a törvények nem szolgálják a közérdeket”), az attitűdök viszonylag stabil internalizált vélemények (más néven értékek, pl. „elfogadható/kívánatos, ha a politikusok nyomást gyakorolnak a bírákra”, „az alapvető jogokat csak azoknak kell biztosítani, akik megérdemlik”), az érzelmek olyan affektív elemek, amelyek a viselkedést befolyásolhatják (pl. érzelmi reakciók, mint a düh/ellenszenv, amikor az emberi jogokról beszélünk), a társadalmi viselkedés pedig az, amit a polgárok ténylegesen tesznek (pl. „ha komoly vitám van a szomszédommal, bírósághoz fordulok”). A jogi kultúra fogalmához magyarul lásd H. SZILÁGYI István: „Jogi kultúra” in JAKAB András – KÖNCZÖL Miklós – MENYHÁRD Attila – SULYOK Gábor (szerk.): *Internetes Jogtudományi Enciklopédia* (Jogsociológia rovat, rovat szerkesztő: BENCZE Mátyás), 2023, <http://ijoten.hu/szocikk/jogi-kultura>; FEKETE Balázs: „A kortárs jogi kultúra fogalmának eredete. Lawrence M. Friedman a jogi kultúráról” in H. SZILÁGYI István (szerk.): *Jogtudat-kutatások Magyarországon 1867–2017* (Budapest: Pázmány Press 2018) 123–144.

²⁶ WELZEL (11. lj.) 1007–1009.

²⁷ Damien Ruck [et al.]: „The Cultural Foundations of Modern Democracies” *Nature Human Behaviour* 2020. 265–269. <https://doi.org/10.1038/s41562-019-0769-1>, külső. 265: „Arra jutottunk, hogy a sokféleség iránti nyitottság kulturális értékei előrejelzik a demokrácia felé való elmozdulást, illetve hogy az alacsony intézményi bizalommal rendelkező nemzetek hajlamosak a politikai instabilitásra”.

legvalószínűbb, ha eltérés vagy „feszültség” van az átlagpolgárok kultúrája és a demokrácia formális intézményei között. Bár nem lehetetlen fenntartani a liberális demokráciát kedvezőtlen kulturális alapvonásokkal, ez kétségtelenül kihívást jelent (ezekben a helyzetekben a külső támogatás, például az EU részéről döntő fontosságú), és ezek az országok továbbra is érzékenyebbek a demokratikus visszaesésre.²⁸

1. 3. AZ ILLEGALITÁS KULTÚRÁJA

A jogállamiság és a demokrácia eróziója többnyire nincs beprogramozva az illiberális rendszerek jogrendszerébe (azaz nem feltétlenül következik a törvényeikből).²⁹ Ezeknek a rezsimeknek ugyanis lényeges jellemzője a „hihető letagadhatóság” („plausible deniability”),³⁰ ami azt jelenti, hogy nem alkalmaznak nyílt és brutális elnyomási módszereket, és a jogrend is a legtöbb esetben a nyugati alkotmányosság határain belül marad (néhány kivétellel, amelyek az erózióknak csak kis részét magyarázzák). Nincs olyan jogszabály, amely kifejezetten kizárná az ellenzékét a választások megnyeréséből, de számos piszkos és *többnyire illegális* trükk (kampányfinanszírozási törvények egyoldalú alkalmazása, állami propagandagépezet, a titkosszolgálatok használata ellenzéki politikusokkal szembeni kémkedésre, a választókerületi határokkal való manipuláció, az ügyészségi fellépés hiánya a kormányközeli személyek által elkövetett bűncselekmények esetén stb.) egyensúlytalanná és tisztességtelenné teszi a politikai versenyt.³¹

Egyes törvények nyilvánvalóan alkotmányellenesek, de a hatalom által elfoglalt alkotmánybíróságok nem hajlandók megállapítani ezt;³² bizonyos cselekmények egy-

tásra. Emellett a demokratikus intézmények jelenléte nem jelzett előre érdemi változásokat a mért kulturális értékekben. Ezek az eredmények más tényezők figyelembevételével is érvényesek, beleértve az egy főre jutó bruttó hazai összterméket és a nemzetek közötti, a közös kulturális származásból adódó függetlenség hiányát. A kulturális értékek inkább vezetnek a demokrácia kialakulásához, mintsem követik azt.”

²⁸ A régi demokráciáknak nagyobb esélyük van arra, hogy külső segítség nélkül is ellenálljanak az erózióknak; de még ha szükségük is lenne külső segísége, ugyan ki tudna segíteni nekik?

²⁹ A liberális demokrácia intézményeinek formális és informális elemeinek kapcsolatáról lásd JAKAB András: „Informal Institutional Elements as Both Preconditions and Consequences of Effective Formal Legal Rules. The Failure of Constitutional Institution-Building in Hungary” *American Journal of Comparative Law* 2020/4. 760–800., <https://doi.org/10.1093/ajcl/awaa031>; Edit ZGUT: „Informal Exercise of Power: Undermining Democracy under the EU’s Radar in Hungary and Poland” *Hague Journal of the Rule of Law* 2022. 287–308., <https://doi.org/10.1007/s40803-022-00170-0>.

³⁰ ERICA FRANTZ – ANDREA KENDALL-TAYLOR: „The Evolution of Autocracy: Why Authoritarianism Is Becoming More Formidable” *Survival* 2017/5. 57–68., <https://doi.org/10.1080/00396338.2017.1375229>.

³¹ Másképpen fogalmazva: „szabad, de nem tisztességes” választások, lásd (a kifejezés kifejezett használatával, de részletesen leírva a jelenséget) EBESZ/ODIHR Korlátozott választási megfigyelő misszió zárójelentése a 2018. április 8-i magyarországi országgyűlési választásokról, <https://www.osce.org/files/f/documents/2/b/391616.pdf>.

³² Az Alkotmánybíróság által saját mulasztásainak igazolására alkalmazott különféle döntéseket késleltető, elkerülő vagy kifúró technikákról lásd LÁNCOS Petra Lea: „Passivist Strategies Available to the Hungarian Constitutional Court” *Heidelberg Journal of International Law (Zeitschrift für ausländisches öffentliches Recht und Völkerrecht)* 2019. 971–993.

értelműen bűncselekménynek minősülnek, a szintén elfoglalt ügyészség mégsem tesz lépéseket.³³ Ebből következően az ilyen cselekmények jogellenességét gyakran csak nemzetközi és/vagy szupranacionális bíróságok állapíthatják meg, amelyek eltérő, szűkebb jogellenesség-fogalmak mentén működnek (az EJEB és az EUB nem általános fellebbviteli bíróságként funkcionálnak).

Az EJEB és az EUB Lengyelország (2015 után), illetve Magyarország (2010 után) ellen indított ügyek magas száma jól illusztrálja ezt.³⁴ A belső jogrendekben a formális jogi szabályok változásai többnyire csupán eljárási lehetőségeket nyitnak meg (vagy személyi változásokat tesznek lehetővé) annak érdekében, hogy a materiálisan továbbra is jogellenes cselekmények gyakorlatilag lehetővé váljanak. Vagyis a demokráciát és a jogállamiságot aláásó illiberális rendszerek által elkövetett problémás cselekmények többsége valójában jogellenes marad, akár hazai, akár uniós, akár nemzetközi jogi szempontból. Mindez az „illegális kultúráját” tükrözi az ilyen intézkedésekről döntő politikusok, az ilyen intézkedéseket végrehajtó tisztviselők (bürokraták) és az ilyen intézkedéseket eltűrő (vagy esetleg még bátorító) átlagpolgárok részéről.³⁵

Az illegális kultúrájának eredete – fakadjon az akár a polarizációból, akár a történelmi örökségből vagy más tényezőkből – vita tárgyát képezi, de az valószínűleg különböző összetevők kombinációjából származik. Ennek megfelelően ez az illegálitási kultúra egy erőziót megkönnyítő tényezőnek tekintendő, amely összeköti a két másik tényezőt (a polarizációt és a szocialista örökséget). Analitikus szempontból akár a két másik tényező részének is lehetne tekinteni, de a jelen tanulmány központi kérdése (ti. forradalmi vs. jogszerű helyreállítás) vonatkozásában kulcsfontosságú jelentősége miatt külön harmadik tényezőként kezelem.

2. A KIFELÉ VEZETŐ ÚT – JAMES BOND-TÍPUSÚ FÖGONOSZOK ÉS AZ IGAZI ELLENSÉG

A demokratikus erőzióról szóló diskurzus a posztszocialista országokban gyakran túlzottan a politikai vezetőkre összpontosít. E vita alapján azt is hihetnénk, hogy ezek a rezsimek kizárólag olyan személyek miatt jöttek létre, mint Jaroslaw Kaczyński vagy Orbán Viktor, ez azonban tévedés. Ilyen típusú politikusok mindig is léteztek minden országban. A valódi kérdés inkább az, hogy Orbánnak és

³³ Lásd ERDÉLYI Katalin: „Elszabotált nyomozások: 20 fontos ügy, ami megakadt az ügyészségen” *Átlátszó* 2021. szeptember 16., <https://atlatszo.hu/kozpenz/2021/09/16/elszabotalt-nyomozasok-20-fontos-ugy-ami-megakadt-az-ugyeszsegen/>.

³⁴ Ennek (döntés elmulasztása) egyik konkrét alkotmánybírósági példájához lásd CHRONOWSKI Nóra – VINCZE Attila: „The Hungarian Constitutional Court and the Central European University Case: Justice Delayed is Justice Denied: Decision of the Hungarian Constitutional Court of 6 July 2021 and the Judgment of the ECJ of 6 October 2020, Case C-66/18” *European Constitutional Law Review* 2021, 1–19., <https://doi.org/10.1017/s1574019621000407>.

³⁵ A saját magyarázatától eltérően érvel, és jobban hangsúlyozza formális jogi szabályok erőzióban betöltött szerepét Kim Lane SCHEPPELE: „Autocratic Legalism” *University of Chicago Law Review* 2018. 545–583.

Kaczyńskinak *miért sikerült* erodálnia liberális demokráciát. Ők a politikai piac kínálati oldalát képviselik,³⁶ de a diskurzus jórészt figyelmen kívül hagyja a keresleti oldalt (azaz az átlagpolgárokat): Orbán és Kaczyński valójában olyan politikai vállalkozók, akik a már meglévő lehetőségstruktúrákat használták ki. A jelen írás 1. pontjában található elemzés fényében a hangsúlyt a politikai szereplőkről most ezeknek a mögöttes megkönnyítő tényezőknek a vizsgálatára helyezem át. Először is, a „mit tegyünk” címszó alatt újra megvizsgálom az első fejezetben említett három tényezőt. Másodszor, a „mit ne tegyünk” címszó alatt kitérek arra, a jelenleg leginkább vitatott kérdésre, hogy miként lehet helyreállítani a liberális demokráciát a lengyel és a magyar illiberális rezsim után. Ez magában foglalja annak értékelését, hogy a jogfolytonosság megszakitása megfelelő-e ilyen helyzetekben.

2. 1. MIT TEGYÜNK?

A kulturális tényezők *lassan* változhatnak vagy átfogó tektonikus mozgások (lásd fentebb Welzel), vagy az intézmények stratégikus tervezése révén.³⁷ Az első folyamatosan történik magától (és szerencsére a liberális demokráciának kedvez), a második pedig okos intézményépítéssel tudatosan módosítható (és ezért a Böckenförde-paradoxon a maga rövid eredeti formájában legalábbis pontatlan).³⁸

(1) *Polarizáció*. Az arányos választási rendszerek általában kevésbé polarizálnak, mivel jellemzően koalíciókötésre kényszerítik a politikai pártokat, ami kompromisszumokat tesz szükségessé.³⁹ A polarizáló politika azonban még egy arányos rendszerben is előfordulhat. A preferenciális választási rendszerek különösen hatékonyak a szélsőségesek elleni küzdelemben.⁴⁰ Emellett különböző választási technikákat,

³⁶ Nem tagadom, hogy a kínálati oldal változásai *is* hozzájárulnak az erőzöhoz (lásd pl. Larry M. BARTELS: *Democracy Erodes from the Top*, Princeton University Press 2023), de a keresleti oldal egy- szerre lényeges a jelenlegi helyreállítási kérdésekben mint megkönnyítő tényező, és ezt a helyreállítási diskurzusban figyelmen kívül hagyják (vagy nagyon idealisztikusan ábrázolják).

³⁷ Ezeket a döntéseket politikai döntéshozók hozzák. Az intézményi kultúra több fajta vezetői befolyásáról lásd Martin KRYGIER: „The Challenge of Institutionalisation: Post-Communist ‘Transitions’, Populism, and the Rule of Law” *European Constitutional Law Review* 2019. 544–573., kül. 551–554. és 563. (Philip SELZNICK intézményekre foglalkozó munkásságára hivatkozva), <https://doi.org/10.1017/s1574019619000294>.

³⁸ Böckenförde pesszimista meglátása szerint a liberális demokrácia „olyan feltételek mellett virágzik csupán, amelyeket önmaga nem tud garantálni” (Ernst-Wolfgang BÖCKENFÖRDE: *Staat, Gesellschaft, Freiheit* [Frankfurt aM: Suhrkamp 1976] 60.). Ez a tézis azonban figyelmen kívül hagyja annak lehetőségét, hogy egy alkotmány kulturális kontextusát lassan alakítsák (részben az okosan megtervezett jogi szabályok révén). Az alkotmányjog a politikai élet vezérfonala (Acemoglu és Robinson optimista fogalmazása szerint), ami ha jól megtervezett, a politikai kultúra *hosszú távú* alakítója lehet. Lásd Daren ACEMOGLU – James ROBINSON: *Miért buknak el nemzetek?* (Budapest: HVG 2013).

³⁹ Andrew REYNOLDS: *Designing Democracy in a Dangerous World* (Oxford: Oxford University Press 2010).

⁴⁰ Rosalind DIXON – Anika GAUJA: „Australia’s Non-populist Democracy?” in Mark GRABER – Sanford LEVINSON – Mark TUSHNET (szerk.): *Constitutional Democracy in Crisis?* (Oxford: Oxford University Press 2018) 395., <https://doi.org/10.1093/law/9780190888985.003.0001>.

például a negatív szavazatot vagy a megosztható szavazatot is szokták javasolni a polarizáció mérséklésére vagy visszafordítására.⁴¹ Az erózió idejére az alkotmánybírók az tanácsolható, hogy kerüljék a kulturálisan megosztó témákat, és inkább eljárási vagy más, nem megosztó okokból (pl. a következetes ítélkezési gyakorlatra hivatkozva) döntsék el a jogeseteket. Ha elkerülhetetlen a kulturálisan megosztó indokokon alapuló döntés, akkor a kiegyensúlyozott kompromisszumos megoldások tanácsosak (pl. a szükségességi-arányossági tesztek jól alkalmazhatók ebben a körben).⁴² A cél tehát ne a „kulturharc” megnyerése legyen, hanem inkább a politikai és jogi *közbeszéd* fokozatos irányítása egy kevésbé megosztó állapot felé, annak érdekében hogy a demokratikus rotáció ismét zökkenőmentesen működhessen.⁴³ Az alkotmányjog technikai és jogászias nyelvezete általában hatékonyabb ennek elérésében, mint a politikai ideológiákban gyakran használt érzelmileg fűtött nyelvezet.⁴⁴

(2) *Szocialista örökség.* Ami a szocialista hagyatékot illeti, az állampolgárok és a kormány közötti interakcióban bekövetkező „utcai szintű” változások hosszú távon valószínűleg nagyobb hatással lesznek a liberális demokrácia kultúrájának kialakulására, mint mondjuk az alkotmánybíróságokra vonatkozó kifinomult jogi részlet-szabályok.⁴⁵ A mindennapi tapasztalatok mélyebben formálják a polgárokat, mint az államszervezet felsőbb szintjeihez kapcsolódó absztrakt elvek. Néhány szemléletes példa:⁴⁶ (a) Az automatikus sebességmérő kamerák (a traffipaxszal elbújó, majd cinikus mosollyal előbukkanó, bírságot kiállító rendőrök helyett) azt az üzenetet közvetítik, hogy a szabályszegések automatikusan büntetéshez vezetnek („a jog uralma, nem az embereké”). (b) A rendőrökön lévő testkamerák önfegyelemre készítetik a hatóságot, és biztosítják az állampolgárokat arról, hogy nincsenek kitéve önkényes rendőri magatartásnak. (c) Az adóhatóságok világos és érthető, egyszerű kommunikációja (hogy ne legyen szükség a levelezés megértéséhez könyvelőre vagy ügyvédre) segít a polgároknak abban, hogy ne érezzék magukat a kormány tehetetlen alattvalóinak egy Franz Kafkára emlékeztető eljárás során. (d) Ha a szülők és a pedagógusok megválaszthatják az iskola igazgatóját, kevésbé érzik magukat alárendeltnek a kormánnyal szemben (ellentétben azzal, hogy a minisztérium

⁴¹ Martin GREGOR: „The Optimal Ballot Structure for Double-Member Districts” (2013) *CERGE-EI Working Paper Series* No. 493; Dodge CAHAN – Arkadii SLINKO: „Electoral competition under best-worst voting rules” *Social Choice and Welfare* 2018. 259., <https://doi.org/10.2139/ssrn.2347118>.

⁴² JAKAB András: „Sechs Alternativen zur Verhältnismäßigkeitsprüfung in der Grundrechtsdogmatik” *Europäische Grundrechte-Zeitschrift* 2024. 204–218., kül. 207. <https://doi.org/10.2139/ssrn.4823874>.

⁴³ A kulturharcokról mint a kulturális polarizáció megnyilvánulásairól lásd Kovács Eszter (szerk.): *Culture Wars in Europe* (Illiberalism Studies Program The Institute for Russian, European and Eurasian Studies The George Washington University: 2023), <https://doi.org/10.53483/mold8941>.

⁴⁴ Arról, hogy az alkotmányjog hogyan szelidíti meg a politikai konfliktusokat nyelvük megváltoztatásával lásd JAKAB András: *Az európai alkotmányjog nyelve* (Budapest: NKE 2016) 17–24.

⁴⁵ Hálás vagyok Györy Csabának, hogy felhívta a figyelmemet Michael Lipskyre, akitől az „utcai szintű” („street-level”) kifejezést vettem át: Michael LIPSKY: *Street-Level Bureaucracy. Dilemmas of the Individual in Public Services* (Russell Sage: 1980), <https://doi.org/10.1177/003232928001000113>.

⁴⁶ Empirikus kutatás tárgya kellene hogy legyen, hogy az alábbi különféle mindennapi élethelyzetek milyen jelentőséggel bírnak a kultúra lassú formálásában (illetve, hogy használhatók-e erre más releváns módszerek).

vagy valamilyen központosított intézmény nevezi ki az iskolaigazgatókat). (e) Noha az egyetemi autonómia nem mindig vezet optimális igazgatási hatékonysághoz (bár átlagosan valószínűleg nincs rossz hatékonysági teljesítményük), annak garantálása mégiscsak kulcsfontosságú egy ország szellemi elitje körében az önkormányzatiság kultúrájának előmozdítása érdekében. (f) A falusi vagy kistérségi népszavazások ugyan nem mindig eredményeznek optimális döntéseket (bár átlagosan valószínűleg még mindig jobbak, mint a központosított döntések), felhatalmazzák a polgárokat arra, hogy helyi ügyekben hallassák a hangjukat. A helyi cselekvőképesség érzése aztán áterjedhet az országos politikára is. (g) A szóbeli (egyetemi vagy érettségi) vizsgák megszüntetése, az írásos vizsgák anonimizálása (kódokkal azonosítása a nevek helyett) és az írásos vizsgák javításának külső ellenőrzése (brit terminológiával: „external moderation”), ahol az osztályzatokat nem befolyásolja a külső megjelenés vagy a tanárokkal való személyes kapcsolat (mind az egyetemeken, mind az érettségien), „normálisabbá” vagy „természetesebbé” tenné a meritokráciát a fiatalabb generációk és szüleik szemében. Ez hasonló elvárásokat támaszthatna a munkaerőpiacon és az állami tisztviselők magatartásával szemben.

(3) *Az illegalitás kultúrája.* Végső soron a legalitás fenntartása hasznos az illegalitás kultúrája ellen. Ez részben az illiberális rendszerek által nem alkalmazott jogi normák tisztességes és egyenlő végrehajtását jelenti. Például ez magában foglalná az ilyen rezsimekhez kapcsolódó fehérgalléros bűnözők felelősségre vonását. Ez azt is jelenti továbbá, hogy önmérsékletet kell tanúsítani bizonyos olyan jogsértésekkel kapcsolatban, amelyek rövid távon hasznosnak tűnhetnek az *ancien régime* maradványai elleni küzdelemben.⁴⁷ És a legfontosabb, hogy mivel a (kelsen értelemben vett) forradalmak fogalmilag illegálisak, ezért kulturális áruk van. A következő cím alatt az érvelésnek ezt az utolsó részét fogom kifejteni a „mit ne tegyünk” címszó alatt.

2. 2. MIT NE TEGYÜNK?

Ha az erőzió okaival kapcsolatban tévedünk, akkor jó eséllyel a javasolt megoldások is hibásak lesznek. Vagyis ha azt feltételezzük, hogy elsősorban egyetlen gonosz személy vagy egyetlen politikai szervezet felelős az erőzióért, akkor az ő legyőzésük (egy heroikus harcban) látszólag happy endhez vezethetne. Sajnos azonban a valóság összetettebb, mint egy James Bond-film. Orbán és Kaczyński nem James Bond-típusú főgonoszok, akiknek legyőzése garantálná a happy endet. Sikerüket bizonyos kulturális tényezők (például a polarizáció, a posztszocialista társadalmak öröksége és az illegalitás kultúrája) teszik lehetővé, amelyeket a kérdéses vezetők bukása után az újjáépítési folyamatban *fokozatosan* vagy javíthatunk, vagy ronthatunk.

⁴⁷ A tudatos kommunikáció is kulcsfontosságúnak tűnik egy ilyen stratégia sikeréhez. Az önmérsékletet kifejező döntéseket jól meg kell indokolni, és kommunikálni kell az átlagpolgároknak, a kormány legradikálisabb támogatóit is beleértve, mert ellenkező esetben menekülésként vagy gyávagságként foghatják fel őket. Hálás vagyok Barbara Grabowska-Moroznak ezért a gondolatért.

Ha a legyőzésük során tovább rontunk a kérdéses kulturális tényezőkön, akkor azt kockáztatjuk, hogy ugyan megnyerjük a csatát, de elveszítjük a háborút. Néhány éven belül ugyanis egy újabb populista vezető bukkanhat fel, aki ismét szétzilálhatja a liberális demokráciát. Lényeges, hogy ne feledjük, hogy a probléma az átlagpolgárok kultúrájában rejlik. Ha a megosztó schmitti retorikán keresztül fokozzuk a polarizációt, vagy elnézzük az illegális kormányzati lépéseket (például a jogilag független intézmények jogszerűtlen visszafoglalását) az antidemokratikus ellenféllel való küzdelem jegyében, azzal tovább gyengítenénk a liberális demokrácia kulturális infrastruktúráját. Valójában a forradalmi eszmék (kelsen értelemben) maguk is a polarizáció tünetei. A liberális politikai erők (és tudósok) egy része sajnos maga is a polarizáció spiráljába esik.⁴⁸

Nem állítom, hogy a jogszabályok megsértése a jogállamiság megszilárdítása érdekében mindig eleve tabu vagy önellentmondás lenne. Két lényeges szempontot azonban figyelembe kell venni: (1) az ilyen akcióknak áruk van, és (2) ha az erózió egyik fő oka épp a szükséges jogi kultúra hiánya volt, akkor – hacsak nem egy kemény diktatúrával van dolgunk, ami nem áll fenn Magyarország vagy Lengyelország tekintetében – az ilyen lépések valószínűleg végső soron inkább kontraproduktívak (*vagyis nem éri meg az árukat*), és tovább erősítik az illegalitás kultúráját.⁴⁹

Ahogy James Madison megjegyezte, az alkotmányok azon az elképzelésen alapulnak, hogy az emberek természetüknél fogva sem nem angyalok, sem nem démonok.⁵⁰ Az „adj nekem korlátlan hatalmat, és én a legkevésbé sem fogok visszaélni vele” ígérete ritkán végződik jól (bár a jogfolytonosság megszakításának sok híve valójában ezt implikálja), mert valamennyien gyarlók vagyunk. Nem szabad azt feltételeznünk, hogy az ellenfél táborában mindenki gonosztevő vagy buta bábu. Ha a közbeszédet a manicheista gondolkodás uralja (ahol „mi” vagyunk az erényesek, és „ők” a gonoszak), akkor a liberális demokrácia intézményei rendkívül sebezhetővé válnak. Lényeges ezért hangsúlyozni, hogy a gyűlölet logikája nem a politika eredendő természete, hanem inkább egy specifikus és igen káros politikai gyakorlat.⁵¹ A társadalomban uralkodó általános polarizációs hangulat kedvezhet ugyan egy

⁴⁸ Az amerikai jogtudománybeli valóságérzékelési polarizációról (*epistemological polarization*) lásd Gowder kiváló elemzését: Paul GOWDER: „The Dangers to the American Rule of Law Will Outlast the Next Elections” *De Novo Cardozo Law Review* 2020. 126–164.

⁴⁹ Részletesebben lásd JAKAB 2023 [1. lj.] IV.1.

⁵⁰ Madison eredetileg a kormányzatról beszélt, lásd *Federalist* Nr. 51: „Ha az emberek angyalok lennének, nem lenne szükség kormányzatra. Ha angyalok kormányoznának az embereket, akkor sem külső, sem belső ellenőrzésre nem lenne szükség a kormányzattal szemben. Egy olyan kormányzat kialakításakor, amelyet emberek működtetnek más emberek felett, a nagy nehézség a következő: először is képessé kell tenni a kormányzatot arra, hogy ellenőrizze a kormányzottakat; és a következő helyen kötelezni kell arra, hogy önmagát ellenőrizze.”

⁵¹ A politika nem elsősorban a hatalom megszerzéséről szól (schmittianus „mi vs. ők” harc), hanem a közjóról. Sajnos a különböző forradalmi javaslatok jelenlegi formájukban végső soron nem a közjót szolgálják: további polarizációhoz vezetnek – a népszavazások például a polarizációt fokoznák (lásd JAKAB 2023 [1. lj.] III.2.d), és várható társadalmi költségeik meghaladnák társadalmi hasznukat (lásd JAKAB 2023 [1. lj.] III.2.e). A borzasztóan unalmas, frusztráló, lassú és bonyolult jogi eljárások pedig még mindig a közjó megtalálásának viszonylag legjobb módját jelentik. Alternatívaként persze elképzelhető a filozófiai eszmecsere vagy az ökológ: sajnos a történelmi tapasztalatok azt mutatják, hogy jogi eljárások hiányában a gyakorlatban általában az utóbbi az, amit kapunk.

ilyen megközelítésnek, de az értelmiségieknek (például a jogászprofesszoroknak) kötelességük, hogy elkerüljék ennek súlyosbodását, és ideális esetben megpróbálják enyhíteni azt. A politikáról szóló diskurzus valójában magát a politikát alakítja: azzal, hogy nyilvánosan beszélünk a politikáról, potenciálisan befolyásoljuk is azt.

Az igazi ellenség, amely ellen Lengyelországban és Magyarországon harcolni kell, az a lengyel/magyar politikai és jogi kultúra. Természetesen jelentős különbségek vannak a liberális és az illiberális politikai erők között ezekben az országokban, és a liberálisok hajlamosak jobban tiszteletben tartani a liberális demokrácia elveit, mint az illiberálisok (tehát nem állítom, hogy a liberális és az illiberális erők ekvivalensek lennének). A konfliktus jó és rossz közötti harcként való ábrázolása azonban nem segít: erősíti a schmittianus ösztönöket, és (ami még fontosabb) ez a megközelítés ténszerűen is téves. A régi, intézményesült magyar ellenzéket korrupciós botrányok sújtják, sőt az is dokumentált, hogy együttműködik a kormányzó Fidesz párttal, ha az korrupciós ügyekben nekik kedvez.⁵² De azt is érdemes felidézni, hogy a lengyel alkotmánybíróság első illegális (és végül sikertelen) személyzeti átvételét („court-packing”) a lengyel liberális erők kísérelték meg 2015-ben, közvetlenül a PiS hatalomátvétele előtt (még ha kinosan udvariatlannak is érződik néha, hogy ezeket a *tényeket* nemzetközi jogállamisági konferenciákon is megemlítsük).⁵³ A liberális politikai erők is esendők, hiszen ők is saját átlagpolgáraik jogi és politikai kultúrájának termékei. Ezekben az országokban a liberális politikai erők bizonyos részei jobban hasonlítanak illiberális társaikra, mint azt hinnénk (vagy hinni szeretnénk). A liberális demokrácia sikerének igazi akadály a Lengyelországban tehát nem egyszerűen Kaczyński, és Magyarországon sem kizárólag Orbán Viktor. A probléma gyökere az egyes országok politikai és jogi kultúrájában rejlik.⁵⁴ Ha ezt elfogadjuk, akkor a liberális demokrácia helyreállításának forradalmi útja egyértelműen tévút.

⁵² Lásd Ács Dániel: „Egyre több a bizonyíték, hogy legalább három kerületben bűnszervezet üzemeltethette a parkolást” *444.hu* 2023. január 26., <https://444.hu/2023/01/26/egyre-tobb-a-bizonyitek-hogy-legalabb-harom-keruletben-bunszervezet-uzemeltethette-a-parkolast>.

⁵³ Marcin SZWED: „The Polish Constitutional Tribunal Crisis from the Perspective of the European Convention on Human Rights” *18 European Constitutional Law Review* 2022. 132–154 (133–135). <https://doi.org/10.1017/s1574019622000050>.

⁵⁴ Ez nem relativizálja az *ancien régime* törvénytelenégeit és adott esetben bűncselekményeit. Valójában ezeket épphogy büntetni kell, amint az eljárásjogi szempontból lehetséges – már csak a jogállami kultúra erősítése, pontosabban az illegális kultúrája elleni küzdelem érdekében is. Ez a törekvés azonban nem igazolja az illegális (forradalmi) cselekedeteket.